

С. Д. КРЫЖИЦКИЙ, М. М. КУБЛАНОВ

Склеп № 18 некрополя Илурата
(Опыт реконструкции)

Резюме

В статье рассматривается один из интересных памятников Илурата — склеп № 18. Склеп состоит из ступенчатого дромоса и двух камер, расположенных в разных уровнях. Под насыпью были обнаружены остатки невысокой крепиды. Склеп датируется первичным захоронением II — первой половины III в. н. э. Повторное захоронение произошло не позднее V в. н. э. Относительно небольшие разрушения его (обрушились, главным образом, своды камер) позволяют составить достаточно надежный проект объемной реконструкции, что является важным для выработки методики реконструкции археологических объектов. Сделана также попытка воссоздать внешний вид насыпи кургана. По характеру планировки, своим архитектурным качествам склеп является выдающимся памятником некрополя Илурата.

Е. О. СИМОНОВИЧ

**Деякі типи ранньосередньовічної
кераміки**

З ранньосередньовічних старожитностей найкраще вивчена кераміка. У вивченні етнокультурних зв'язків і виділенні локальних варіантів визначальним є посуд. Ні поселення з різними залежно від місцевих природних умов житлами, ні їх планування, ні опалювальне обладнання, ні могильники, ще недоскопано вивчені на більшості пам'яток VI—VII ст. н. е., не можуть порівнюватися з виразними особливостями глиняного посуду.

У сучасній літературі така риса, як плічка горщиків, вважається однією з провідних ознак ранньослов'янської середньовічної кераміки. Зокрема, круті плічка визнані типовою особливістю горщиків з пам'яток групи Корчак, які є вузьколокальним явищем на Волині. Там має місце розширення посудин у верхній третині їх висоти, що нагадує зразки празького типу в Чехословаччині, виявлені також на ранньослов'янських пам'ятках інших територій. Це не може піддаватися сумніву. Однак брати за еталон одну ознаку, ізольовану від інших, не правомірно. Так, Ю. В. Кухаренко і І. П. Русанова дали досить прямолінійну картину еволюції кераміки ранніх слов'ян. На матеріалах верхньодніпровського правобережного городища Хотомель Кухаренко створив типологічний ряд, де показав, як послідовно, без найменших відхилень ліпні горшки, що походять з шару до часу пожежі, перетворюються на гончарну кераміку VIII—X ст. н. е., коли «з'являються посудини з ще чіткіше позначеними плічками та різкіше відігнутими вінцями»¹. Русанова, оперуючи, головним чином, матеріалами Житомирської обл., наводить збіднену типологічну лінію розвитку ранньослов'янської кераміки. Ця, на її думку, єдино правильна лінія «встановлює відносно датування пам'яток і навіть може бути застосована як мірило слов'янської належності до всіх праслов'янських територій аж до Польщі й Німеччини»².

¹ Ю. В. Кухаренко. Средневековые памятники Полесья. — САИ, вып. Е—1—57. М., 1961, стор. 10, табл. 6, 18—24.

² И. П. Русанова. Керамика раннеславянских поселений Житомирщины. — АР, XX-5. Рига, 1968, стор. 577, рис. 1; стор. 579, рис. 2; і і ж. Славянские памятники второй половины I тыс. н. э. на Северо-Западе Украины и Южной Белоруссии. —

Фрагментарність матеріалів, використаних для створення уніфікованої картини культурного розвитку різних територій, зовсім не бентежить цих дослідників.

Розглядаючи ознаки ранньослов'янського посуду лісової зони Подніпров'я і вважаючи його єдиним чистослов'янським, І. П. Русанова докоряє автору цієї статті: «Плечистість посудин з Корчака має набагато більше значення, ніж думає Е. О. Симонович, бо це одна з характерних ознак пізньої слов'янської кераміки»³. Русанова передбачила для кожної області Подніпров'я особливий тип горщика, який показує слов'янську, напівслов'янську і неслов'янську належність цієї території. Вирішальним моментом для визначення її як слов'янської є схожість кераміки з горщиками корчацького або празького типу⁴. За І. Борковським⁵, який відкрив празький тип посуду, та Й. Поуліком, що описав ранньослов'янські пам'ятки Моравії⁶, еволюція кераміки і типологічний склад її форм є складнішими, ніж запропонували Ю. В. Кухаренко і І. П. Русанова для Подніпров'я.

Наведені факти повинні були б застерегти дослідників Полісся і Волині від того, щоб свою інтерпретацію керамічного матеріалу відсталих лісових областей застосовувати до всіх слов'янських культур. При цьому слід враховувати і дискусійні праці, наприклад статтю А. Гардавського, де заперечується однотипність для всіх слов'янських земель керамічного комплексу VI—VII ст. н. е. і показані відмінності між пам'ятками наддунайсько-слов'янських і південнопольських земель на основі аналізу так званого ходліковського типу посудин⁷. Не можна не зважити й на те, що зарубіжні дослідники порушують закономірне питання про значення пізноримського впливу в створенні кераміки ранніх слов'ян⁸.

Вироблення власне слов'янських форм посуду — не така вже проста справа, як уявляють Ю. В. Кухаренко та І. П. Русанова. Перш за все, запропонована ними разом з В. В. Седовим схема передбачає повне відокремлення від областей розселення слов'ян у VI—VII ст. н. е. величезних територій у Верхньому Лівобережному Подніпров'ї і Подесенні. Подібні концепції відображені в книзі В. В. Седова. Як і згадані вище автори, він вважає слабoproфільовані (інколи тюльпаноподібні) горщики головним археологічним доказом східнобалтійської належності території всього Верхнього Подніпров'я в ранньому середньовіччі⁹. Виняток становлять пам'ятки типу Корчак. Вони протиставляються знахідкам в Банцеровщині, Колочині, Тушемлі, Акатові та інших місцях, відомих тепер в Гомельській, Мінській, Брянській та Смоленській областях і за їх межами. Хоч Седов і визнає схожість окремих посудин з пам'ятками типу Банцеровщина — Колочин і типу Корчак, проте він робить висновок, нібито «між верхньодніпровською керамікою третьої чверті I тисячоліття н. е. і, безперечно, слов'янським посудом не простежується будь-

Древности Белоруссии. Минск, 1966, стор. 186, 190, рис. 1. Вказані висновки були сформульовані й у доповіді І. П. Русанової на науковій конференції ІА АН УРСР та Ужгородськ. ун-ту в Ужгороді 14 травня 1970 р.

³ І. П. Русанова. О керамике раннесредневековых памятников Верхнего и Среднего Поднепровья. — Славяне и Русь. М., 1968, стор. 148.

⁴ Там же, рис. 1.

⁵ I. Borzkowski. Staroslovianska keramika, Praha, 1940.

⁶ I. Poulik. Jizni Morava zemí dávných Slovanu. Brno, 1948—1950, стор. 55, рис. 27.

⁷ A. Gardawski. Z zagadnień kultury wczesnośredniowiecza południowej Polski (uwagi dyskusyjne). — Rocznik Lubelski, IX. Lublin, 1966, стор. 9—55.

⁸ I. Kostorzewski. La probleme de la continnité l'habitat en Pologne dans L'Antiquité. — Archeologia Polona, VIII. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1964, стор. 245—257; I. Zehman. Zu den chronologischen Fragen der ältesten slawischen Besiedlung im Bereich der Tschechoslowakej. — AR, XVIII-2. Praha, 1966, стор. 157—189.

⁹ В. В. Седов. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970, стор. 50, 51, рис. 14; M. Gimbutas. The Balts. London, 1963.

якої генетичної спадкоємності»¹⁰. Тимчасом питання про балтійську належність південнобілоруських і більш східних старожитностей цього часу не можна вважати розв'язаним, як свідчать заперечення В. В. Седова, висунуті М. І. Артамоновим, П. М. Третьяковим, В. Д. Будьком і О. Г. Митрофановим¹¹.

І. П. Русанова наслідує В. В. Седова, протиставляючи слов'янським пам'ятки «на північ від Прип'яті, по Верхньому Дніпру і Десні». Посуд тут єдиний «по всій області його розповсюдження». Автор зазначає, що «основною особливістю пам'яток є ліпна кераміка, яка дає в основному таких два типи посудин, як: тюльпаноподібної форми, з розтрубовидними вінцями й конічною нижньою частиною та посудини з такою самою нижньою половиною і циліндричною верхньою частиною». Далі вона пише, що для кераміки цього ареалу, на відміну від корчацької, характерною рисою є розширення в середній частині тулуба і повна відсутність плічок¹².

Проти такого схематичного і беззастережного розподілу матеріалу та пов'язаного з ним трактування пам'яток типу Корчак лише як слов'янських, а пам'яток типу Банцеровщина — Колочин як балтійських можна навести ряд аргументованих заперечень.

1. Передусім слід відмітити практично повну відсутність керамічних аналогій матеріалам Банцеровщини — Колочина на власне балтійських землях зі стійкою давньою культурою. В той самий час у зоні поширення безперечно балтійських пам'яток зі штрихованою керамікою наявні масові аналогії у Литві й Латвії, де таких посуд, як відомо, трапляється з епохи бронзи. Обробці поверхні тут відповідають характерні типи горщиків, здавна використовуваних балтійськими племенами, — приземкуваті посудини з кутастим згином у верхній частині. Вони представлені лише поодинокими екземплярами на пам'ятках іншого культурного кола — типу Колочина і виступають в зоні контактів з балтійськими племенами, а в таких пам'ятках, як Банцеровщина і Замкова Гора¹³, — відсутні.

О. Г. Митрофанов так описує східнобалтійські матеріали на землях БРСР: «Найважливішою рисою культури є штрихована кераміка. Вся вона ліпна. Характерна форма посудин — гостроробрі опуклі горщики, які конусоподібно звужуються до плоского дна, а орнамент у вигляді зашпів, ямок, насічок і коротких нарізних ліній нанесений по перегину тулуба у верхній частині»¹⁴. Ці форми однаково далекі як від корчацьких, так і від колочинських старожитностей. Виникає питання, чому прихильники «панбалтизму» у Верхньому Подніпров'ї — Подесенні досі не провели типологічного, стилістичного, технологічного зіставлення і статистичних підрахунків для порівняння типів посуду з території РРФСР, України та Білорусії, які І. П. Русанова і В. В. Седов так впевнено пов'язують з балтійським колом старожитностей (рис. 2, 1—20), з матеріалами Литви й Латвії (рис. 3, 1—23; 4, 1—24).

¹⁰ В. В. Седов. Вказ. праця, стор. 62.

¹¹ М. І. Артамонов. Вопросы расселения восточных славян и советская археология. — Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, стор. 56—57; П. Н. Третьяков. К вопросу о балтах и славянах в области Верхнего Поднепровья. — *Slavia Antiqua*. XI. Warszawa — Poznań, 1964, стор. 31; його ж. У истоков древнерусской народности. Л., 1970, стор. 55—56; В. Д. Будько, А. Г. Митрофанов. Археология Белоруссии за советский период. — СА, № 4. М., 1967, стор. 142—145.

¹² И. П. Русанова. Славянские памятники..., стор. 187—188. Тут безпідставно порівнюються нижні частини обох типів горщиків. Для першої групи виробів характерні майже циліндричні піддони, які звичайно мають закраїну біля дна від вертикального згладжування посудини зверху донизу під час її формування. Крім того, автор не акцентує і такої специфічної ознаки, як видовженість пропорцій.

¹³ А. Г. Митрофанов. Банцеровское городище. — Белорусские древности, 1967, стор. 257, рис. 3, 8; його ж. Новые данные о памятниках VI—VIII вв. н. э. Средней и Северной Белоруссии. — Древности Белоруссии, 1966, стор. 231, рис. 6, 9.

¹⁴ В. Д. Будько, А. Г. Митрофанов. Археология Белоруссии..., стор. 132, 134, рис. 6.

Тимчасом розвиток балтійських форм кераміки і всього речового комплексу в цілому йшов іншими шляхами, ніж в подніпровських областях, приписуваних балтам. Незалежно від поділу балтійських племен на східні й західні простежується багато спільного в їх матеріальній культурі, незважаючи на локальні етнографічні відміни окремих районів. Посилання на те, що одні явища характеризують східних балтів, а зовсім інші — західних, не будуть переконливими доти, поки не буде виявлено спільності для обох етнічно споріднених груп населення. Те, що окремі речі проникали шляхом торгівлі й обміну (наприклад, виро-

Рис. 1. Ранньосередньовічна кераміка верхньодніпровського басейну:

1 — район м. Конотопа (фонди Конотопського музею), 2 — Левкин Бугор (КС, вып. 120, 1969, стор. 68, рис. 24), 3 — Корчак (фонди Житомирського музею).

би з емалі чи посохоподібні шпильки, розповсюдження яких виходить за межі розселення балтійських племен), або ж наявність в обох районах стовпових будинків не можна вважати ґрунтовним доказом балтійської належності верхньодніпровських земель напередодні визнання їх слов'янськими в літописах.

Якщо метод регресивного розгляду прийнято для слов'янських племен в усьому їх ареалі, то не менш давні балтійські племена — споконвічні мешканці морського узбережжя — повинні мати багато спільного з приписуваними їм південно-східними одноплеменниками, які залишили пам'ятки типу Банцеровщина—Колочин—Тушемля—Акатово. Цей висновок цілком підтверджується порівнянням власне балтійських матеріалів із зоною поширення культури штрихованої кераміки. Разом з тим специфічна балтійська кераміка, якій, до речі, також властиві запозичення¹⁵, несхожа з верхньодніпровськими формами, за винятком окремих близьких явищ у контактній зоні.

2. Нами вже вказувалось на неоднорідність посуду типу Корчак, представленого екземплярами не лише празького типу, та на проникнення специфічних елементів колочинської кераміки в область Житомирщини. Так, в Корчаку поряд з плечистими відомі посудини з похилими плічками (рис. 1, 3), наявні окремі біконічні горщики, як і в Колочині, трапляється орнаментация наліпним валиком під вінцями (остання однаково рідко простежується в обох культурах) і т. д. Яким би не був незначний процент подібних характерних збігів, це явище не можна не помічати і не дати йому пояснення.

3. Не менш важливим моментом є схожість подніпровських видовжено-банкоподібних горщиків без плічок, які В. В. Седов і І. П. Русанова називають балтійськими, з посудинами поза зоною поширення бал-

¹⁵ Наприклад, кераміка західного походження з спеціально шершавленою поверхнею (В. В. Даугудис. Некоторые данные о происхождении и хронологии шершавой керамики в Литве.— Lietuvos TSR, serija A-3, 1966, стор. 55—64).

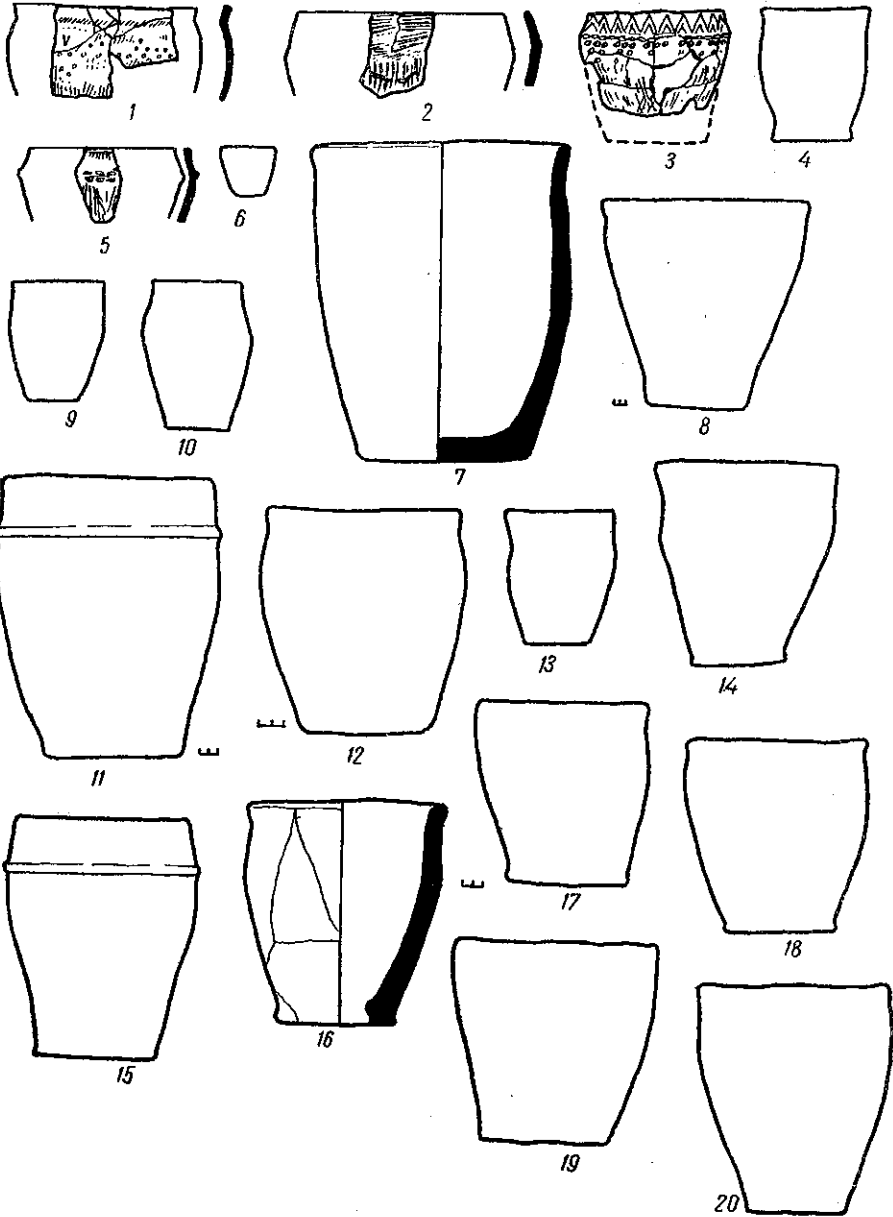

Рис. 2. Ранньосередньовічна кераміка з території РРФСР, Південної Білорусії і України:

1—3, 5 — типи штрихованої кераміки з білоруських городищ Лабенщина і Зборовичі (СА, № 4, 1967, стор. 134, рис. 6), 4 — Семенки (МИА, № 108, 1963, стор. 324, рис. 5), 6, 10, 14 — Княжинський могильник (Ю. А. Липкин. О чем рассказывают курганы. Воронеж, 1966, рис. на стор. 48), 7, 16 — Узмень (Археологические открытия 1968 г. М., 1968, стор. 8), 8, 18 — Михайлівське (МИА, № 76, 1960, стор. 127, рис. 84), 9 — Банцеровське городище (Белорусские древности, стор. 257, рис. 3), 11, 15, 17, 19, 20 — Жабино (МИА, № 76, 1960, стор. 114—116, рис. 72—74), 12 — Касьяни (ВЭИНП, I. М., 1959, стор. 91, табл. III), 13 — Тушемля (П. Н. Третьяков. Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины. М.—Л., 1963, стор. 69, рис. 29, 4).

тійської гідронімії. Такі зразки є не лише в лісостеповій частині України, а й на заході, серед слов'янських матеріалів Польщі і навіть Румунії¹⁶. Горщики, виявлені під час розкопок і розвідок В. А. Іллінською на р. Сулі, досить схожі на наші знахідки під Новгородом-Сіверським

¹⁶ Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой. Материальная культура ранних славян в карпато-дунайских землях.— Славяне и Русь. М., 1968, стор. 203, рис. 2.

(рис. 1, 2)¹⁷. Матеріали, здобуті Ю. А. Ліпкінгом на могильниках поблизу м. Курська, поряд з посудинами тюльпаноподібної форми (рис. 2, 4) містять приземкуваті або з виділеними плічками екземпляри (рис. 2, 6, 10), аналогічні знахідкам на поселеннях типу Корчак та ін.

Припускати існування балтійських племен у ранньому середньовіччі так далеко на півдні й сході є сумнівним, тим більше, що посудини без плічок відомі серед слов'янських матеріалів навіть на Південному Бузі, виявлених під час розкопок пам'яток пеньківського типу¹⁸ (рис. 2, 4).

4. Приклад еволюційного розвитку обряду поховання і відповідної кераміки на одному й тому самому могильнику в Дем'янівці, розкопаному Г. Ф. Соловйовою, говорить про спадковий характер і перехід від слабопрофільованих посудин, аналогічних колочинським, до більш плечистих горщиків типу Корчак¹⁹. Мабуть, до таких самих висновків приводять матеріали Л. Д. Поболь з Білорусії, зокрема знахідки на могильнику Тайманове²⁰. Поєднання рис, властивих слов'янській культурі, з колочинськими особливостями простежено також на поселенні Замкова Гора²¹.

5. Слід уважно віднестись до можливості датування кераміки типу Колочин більш раннім часом, ніж період існування корчацьких знахідок. До такої думки прийшов В. М. Даниленко після аналізу матеріалів поселення Нові Безрадиці. На цій підставі він вважає доцільним уточнити «вік пам'яток колочинського типу, які, мабуть, відповідають культурі слов'ян IV—V ст. н. е.»²².

Знахідки під Смоленськом, за даними Є. А. Шмідта, аналогічні колочинським матеріалам, вказують на ранній час існування пам'яток IV—V ст. н. е. (черняхівська миска, ніжка фібули)²³, отже, не суперечать висновкам В. М. Даниленка. Власне Колочин не дав знахідок, які достатньо точно датуються. З переглянутих матеріалів слід зупинитись на виявленій там залізній пішні²⁴. З'ясувалось, що вона дуже близька до знарядь, знайдених у Литві (рис. 3, 21, 22) поблизу сіл Вершвай і Варопнішкес та с. Оші в Латвії²⁵. Обставини, за яких вони виявлені, не виключають датування цих пам'яток V ст. н. е.

Якщо більш рання дата колочинсько-акатовських матеріалів підтвердиться, то незначні відміни їх кераміки від посудин типу Корчак знайдуть цілком задовільне пояснення. В цьому випадку пам'ятки типу Колочин слід розглядати як більш ранню ланку єдиного еволюційного розвитку разом з пам'ятками корчацької групи. Констатація стилістичної спільності кераміки і схожості технологічних прийомів формування* дає підставу вважати, що ці моменти зближують обидві групи пам'яток.

¹⁷ Э. А. Симонович. Поселения VI—VII вв. на Черниговщине.— КСИА АН СССР, вып. 120, 1969, стор. 64—68.

¹⁸ П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья.— СА, № 3. М., 1961, стор. 190, рис. 4, 1—4.

¹⁹ Г. Ф. Соловьева. Славянские курганы близ с. Демьянки.— СА, № 1, 1967, стор. 187—198.

²⁰ Л. Д. Поболь. Новое о раскопках в Тайманове.— Археологические открытия 1969 г. М., 1969, стор. 301, 302.

²¹ А. Г. Митрофанов. Новые данные..., стор. 231, рис. 14, 6.

²² В. Н. Даниленко, В. П. Дудкин, В. А. Круц. Археолого-магнитная разведка в Киевской области.— Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг. К., 1967, стор. 214.

²³ Е. А. Шмидт. Некоторые результаты изучения памятников третьей четверти I тысячелетия н. э. в Смоленском Поднепровье.— Древности Белоруссии, стор. 193—204, рис. 2.

²⁴ Э. А. Симонович. Городище Колочин I на Гомельщине.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 131, рис. 25, 10.

²⁵ Lietuvos archeologijos bruožai. Vilnius, 1961, стор. 304, рис. 209, 13.

* Останні, правда, мають менше значення. Для них характерні груба незгладжена поверхня, інколи з відбитками пальців, стрічкова техніка виконання, закраїни біля дна, що утворилися від переміщення зайвої глини донизу, і т. д.

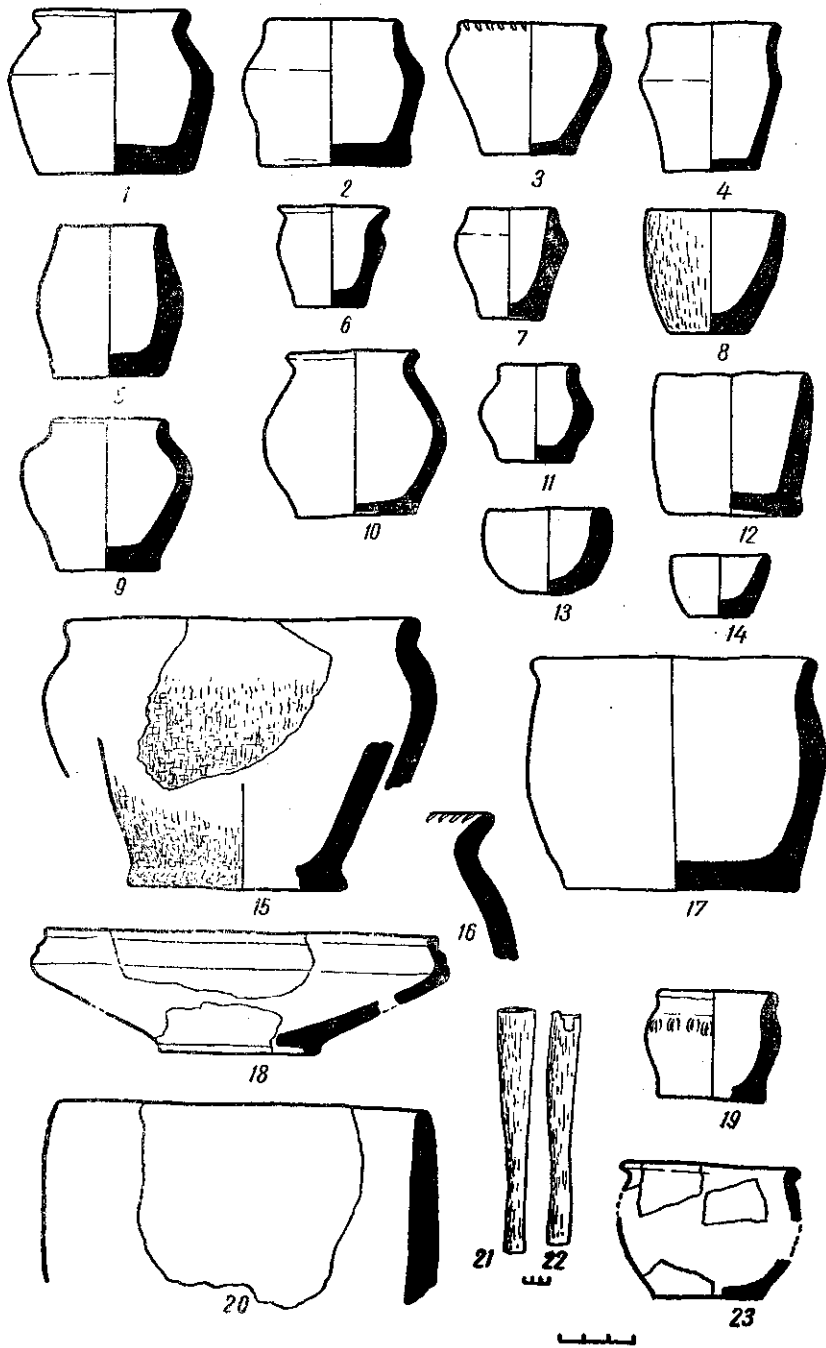

Рис. 3. Глиняний посуд і дві залізні пішні (21, 22) І тисячоліття н. е. з Литви:
 1, 3 — Рудайчай II (LAP, Vilnius, 1968, стор. 56—73), 2, 5 — Тубаусяй (там же, стор. 183—209), 4, 18 — Кармазінай (Фонди Вільнюського історичного музею), 6, 12, 14 — Лаздіненкай (LAP, 1968, стор. 143—161), 7, 19, 21, 22 — Паланга (там же, стор. 123—137), 8, 9, 11 — Неменчине (Труды Литовской АН, I, 1958), 10 — Сенкай (LAP, 1968, стор. 115—123), 13 — Рудайчай I (там же, стор. 73—112), 15 — Великушес (Фонди Каунаського історичного музею), 16 — Памусіс (Фонди Вільнюського історичного музею), Вершвай (Letuvos TGR, серия А-2, Vilnius, 1957, стор. 153—175), 17 — Памусіс (Фонди Вільнюського історичного музею), 20 — Аукштадваріс (Letuvos TGR, серия А-3, Vilnius, 1966, стор. 55—64), 23 — Варопнішес (LAP, Vilnius, 1961, стор. 304).

Аналіз стилю — явище важливе не лише в мистецтві. Спільність пропорцій видовжених слабопрофільованих горщиків в тому й другому випадку і властиві цим посудинам кутасті в профілі форми треба визнати певними особливостями досліджуваного археологічного матеріалу, і дарма І. П. Русанова недооцінила їх ²⁶.

6. Серед відомих нам пам'яток з керамікою, близькою до колочинської, найбільш північна, яка розташована в с. Узмень Псковської обл. (рис. 2, 7, 16) ²⁷, знаходить паралелі в західнодвінських матеріалах ²⁸. Під час розкопок у Жабині й Михайлівському Я. В. Станкевич виявила банку- і тюльпаноподібні посудини (рис. 2, 8, 11, 15, 17—20), визначені нею як показник ранньосередньовічної слов'янської східних територій. Знахідки в прикордонні з балтійськими і угро-фінськими племенами звичайно мають свої особливості, прикладом чого можуть бути пам'ятки типу Салнієки та ін. (рис. 4, 2—11) ²⁹. Змішування керамічних форм у суміжних областях підтверджують також розкопки в Ківтах (рис. 4, 22), у Східній Латвії, в Кентескалнсі (рис. 4, 1), де «текстильний» угро-фінський посуд поєднується з балтійським ³⁰. Таким чином, навіть у зоні контактів балтійського кераміку можна виділити, а також визначити сторонні для неї вклучення, що простежуються і на матеріалах знахідок поблизу с. Узмень.

Навряд чи є обгрунтованими протиставлення комплексів кераміки типу Колочин і Тушемля, як це запропоновано П. М. Третьяковим. Єдність цих матеріалів в основних ланках не може бути випадковою, і тут скоріше слід погодитися з думкою В. В. Седова та І. П. Русанової ³¹. Визначення етнічного обличчя пам'яток типу Банцеровщина — Колочин — Тушемля — Акатово (рис. 2, 9) можливе лише для всіх них загалом, навіть при наявності локальних відмін.

Для більш південних лісостепових районів основним типом ранньосередньовічного східнослов'янського посуду, як вважає ряд дослідників (Березовець, Відзіля та ін.), є біконічний горщик. В. І. Відзіля внаслідок розкопок на о. Солгутові на Південному Бuzі писав, що такі горщики становлять основну форму посуду ³². На Подніпров'ї, як стверджував Д. Т. Березовець, «форми горщиків розвивались від біконічної до близької горщикам дунайського типу», із збільшенням віку пам'яток кількість біконічних посудин, а також тих, що мають наліпний валик, зменшується ³³. На жаль, для біконічних посудин зараз не можна навести цифрових співвідношень їх з іншими різновидами кераміки пам'яток типу Пеньківки. Тимчасом, за матеріалами лісової зони, наприклад, в Колочині, специфічна форма вказаних горщиків з вілігнутих на середині їх висоти валиком спочатку здавалась нам провідною ³⁴. Під час дальших досліджень встановлено, що найбільш типовими і найпошире-

²⁶ І. П. Русанова. О керамике..., стор. 148.

²⁷ А. М. Микляев, Р. С. Минасян. О работе Невельской экспедиции.—Археологические открытия 1968 г. М., 1969, стор. 8—9.

²⁸ Я. В. Станкевич. К истории населения Верхнего Подвинья в I и начале II тысячелетия н. э.—МИА, № 76. М., 1960, стор. 114—120, 126, 127.

²⁹ R. Spöge. Izrakumi Salnicku «Kara kapos» Senatuc pa ma kolag, N 2. Riga, 1936, стор. 25—46.

³⁰ А. Я. Стубавс. Раскопки городища Кентескалнс в 1954—1956 гг.—Труды Прибалтийской экспедиции, I. М., 1959; Л. В. Ванкина, В. А. Уртанс. Латвия в древности. Рига, 1967.

³¹ П. Н. Третьяков. У истоков древнерусской народности. Л., 1970, стор. 61—63; В. В. Седов. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья..., стор. 63—73; И. П. Русанова. О керамике..., стор. 149, 150.

³² В. І. Відзіля. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н. е. на Південному Бuzі.—Археологія, т. XV. К., 1963, стор. 139.

³³ Д. Т. Березовець. Поселения уличей на Тясмине.—МИА, № 108. М., 1963, стор. 188—192; Д. Я. Телегин. Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960 г.—КСИА АН УССР, вып. 12, стор. 13—17, рис. 4, 1, 2.

³⁴ Э. А. Симонович. Раскопки городища Колочин I в Южной Белоруссии.—КСИИМК, вып. 77. М., 1959, стор. 74.

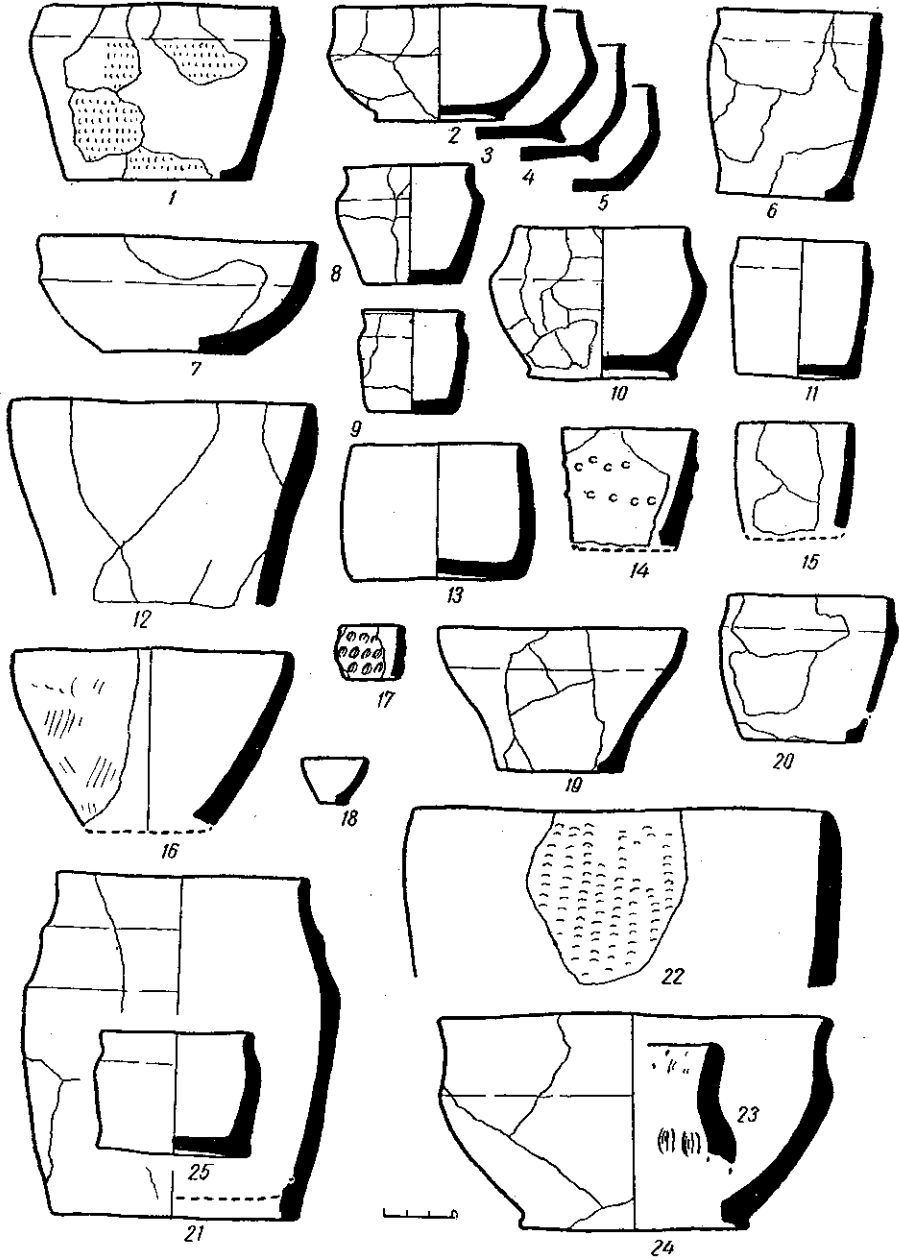

Рис. 4. Глиняний посуд I тисячоліття н. е. з Латвії:

1, 6, 14, 15, 17—20 — Кентескалне (ТПЭ. I, М., 1959, стор. 186—221), 2—5, 8—11 — Саленікі (Senatus па makola, 1936, № 2. Riga, стор. 24—46); 7, 12, 13, 16, 21—24 — Кіати (Pronkai ajast varas feidalizmini, 1966, стор. 175—185), 25 — Музкатужі, колишній Раццау (Tallinn Archaologijas Rakoti, Riga, 1928, стор. 9—73).

нішими є банкоподібні видовжені посудини, про які вже йшлося³⁵. Біконічні форми ранньослов'янської кераміки, мабуть, не можна визнати характерними для всієї України, зокрема для західних областей, як свідчать широкі розкопки В. Д. Барана і В. В. Ауліха³⁶, та для нижньо-

³⁵ Э. А. Сьмонович. Городище Колочин I на Гомельщині.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 126.

³⁶ В. Д. Баран. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге.— МИА, № 108, М., 1963, стор. 358—364; В. В. Ауліх. Матеріали із верхнього горизонту городища біля с. Зимне Волинської області.— МДАПВ, вип. 3, стор. 128—139.

дніпровської зони (за матеріалами А. Т. Сміленко)³⁷. На факті появи ребристих форм посудин значною мірою буде свої висновки про міграцію слов'ян у меридіальних напрямках П. М. Третьяков³⁸.

Взята ізольовано, хай навіть специфічна риса (біконічність чи ребристість), вирішити справи не може. Цим, однак, не ставиться під сумнів визнання біконічності як однієї з характерних особливостей слов'янського посуду. Отже, необхідно простежити її походження. Для лісостепової зони України це потребує залучення черняхівської кераміки, геометричні ребристі форми якої наявні і серед ліпних, і серед гончарних посудин. В Журавці, наприклад, один з кружальних горщиків явно відтворював відомі там ліпні форми, що, враховуючи й інші подібні випадки, не дає змоги протиставляти посудини, виготовлені в різній техніці (гончарні й ліпні). Біконічність в черняхівській кераміці є стилістично загальним моментом для багатьох її категорій (горщиків, мисок, глечиків, кухлів, келихів). Окремі біконічні горщики черняхівської культури, відомі у закритих комплексах і знайдені на багатьох поселеннях Подніпров'я (Черняхів, Ломовате I, Журавка, Ліски та ін.), виявляються винятково схожими на ранньослов'янські посудини пам'яток типу Пеньківки³⁹. Це визнають В. В. Седов та І. П. Русанова⁴⁰. Схожість посуду простежується не лише за цією ізольовано взятою рисою, а й за пропорціями, а також тістом і, як показали дослідження О. О. Бобринського, за технологічними прийомами виготовлення кераміки⁴¹.

Таким чином, для розгляду порушених тут питань необхідно використати матеріали пізньоримського часу. Ця теза відповідає висновкам і спостереженням багатьох радянських та європейських вчених, які досліджують слов'янські старожитності, в першу чергу посуд. Різноманітна ранньосередньовічна слов'янська кераміка представлена не лише плечистими чи біконічними горщиками, форми яких з'явилися не відразу. Спроби зведення різних за типом і за призначенням ранньослов'янських посудин до одного-двох типів не можна визнати закономірними. І тим більше неправомірно вважати показником етнічної належності окремо взяті риси кераміки. Такий підхід збіднює уявлення про різноманітні прояви культури й побуту давнього слов'янина. Без вивчення численних форм виробів і без врахування досвіду попереднього населення, а також дослідження кераміки першої половини I тисячоліття н. е. не можна уявити процес розвитку слов'янського посуду як лісостепової, так і лісової зони.

Э. А. СЫМОНОВИЧ

Некоторые типы раннесредневековой керамики

Резюме

В статье оспаривается правомерность учета в качестве единого эталона раннеславянской посуды — «плечистого» горшка, как формы, обязательной для всего ареала рассматриваемых памятников. Отдельно выхваченный признак — ребристость или биконич-

³⁷ А. Т. Сміленко. Поселение у балки Яцевої в Надпорожжє.— МИА, № 108, 1963, стор. 280.

³⁸ П. Н. Третьяков. Вказ. праця, стор. 57.

³⁹ Э. А. Симонович. О связях лесных и лесостепных раннесредневековых культур Поднепровья.— СА, № 3, 1966, стор. 26—48.

⁴⁰ В. В. Седов. Вказ. праця, стор. 68, 69; И. П. Русанова. О керамике..., стор. 149.

⁴¹ А. А. Бобринский. О некоторых особенностях формовочной технологии керамики из памятников черняховской культуры.— КСИА АН СССР, вып. 121, 1970, стор. 20—26.

ність — не може служити основою етнокультурних відносин, оскільки в епоху переселення народів в середині і третій чверті I тисячоліття н. е. в Східній Європі відбувалися складні процеси скрещування, асиміляції, взаємодії різних культур.

Тем не менше деякі дослідники (І. П. Русанова, В. В. Седов), виходячи з відсутності такого признака, як «плечистість» посуду, заперечують славянську належність раннесередньовікових пам'яток Лівобережжя Дніпра типу Колочин — Акатово. При цьому ігнорується наявність загальних рис з безсумнівно славянської керамікою пам'яток типу Корчак. Крім того відсутність спорідненості посуду з матеріалами достовірно балтійських пам'яток I тисячоліття н. е. Литви і Латвії є важливим аргументом проти згаданих етнокультурних концепцій.

Якщо ж підтвердиться припущення про більш ранню дату колочинсько-акатовських матеріалів порівняно з корчакськими древностями (В. Н. Даниленко, Л. Д. Пობоль, П. Н. Третьяков), то небагато існуючих в кераміці відмінностей, в тому числі від «плечистих» горшків типу Корчак, будуть пояснені в еволюційному розвитку.

Інша названа особливість — биконичність посуду, визнана характеристикою для раннесередньовікових поселень Центральної України типу Пенюківки (VI—VII вв. н. е.), не може бути зрозуміта без урахування її широкого поширення в передшестовий черняхівський період II—V вв. н. е.

А. Т. СМІЛЕНКО

Слов'яни і степові племена в Південному Подніпров'ї

За традиційним уявленням межа між слов'янськими і кочовими племенами в Подніпров'ї збігалася з ландшафтними зонами: в Лісостепу розміщували слов'ян, в Степу — різні кочові племена. Археологічні дослідження, зокрема в районі будівництва дніпровського каскаду гідроелектростанцій в період з 1929 по 1965 рр., внесли певні зміни. Вони показали, що береги Дніпра степової смуги, які були продовженням лісостепового ландшафту (так звані дніпровські плавні), є особливою областю Степового Подніпров'я, здавна освоєною осілим населенням, в тому числі слов'янами. Безпосереднє зіткнення слов'ян з кочівниками висунуло на перший план проблему їх взаємовідносин.

Поселення виникали на берегах Дніпра степової смуги з глибокої давнини, починаючи з епохи неоліту і бронзи. Появу слов'ян на цій території слід віднести до II—III ст. н. е., коли тут поширюються пам'ятки черняхівської культури. Оскільки в Степовому Подніпров'ї безпосередніх попередників останньої не виявлено, слід припустити просування в цей район черняхівських племен з півночі, з Середнього Подніпров'я — області масового поширення черняхівських пам'яток. Останнім часом в літературі висловлюється думка, що це культура багатоетнічна¹. На наш погляд, черняхівські племена Подніпров'я, зокрема та їх частина, що просунулась на південь, можна вважати слов'янськими. Одним з основних доказів цього є наявність зв'язків між черняхівськими і наступними слов'янськими пам'ятками Південного Подніпров'я.

В північній частині степової смуги, включаючи дніпровські пороги, черняхівці зайняли землі, на яких не було осілого населення. Тут до їх приходу існували окремі сарматські поховання. В цій області відомо

¹ П. Н. Третьяков. У истоков древнерусской народности. Л., 1970, стор. 43—52.